

Viktorija Serzhanova*

Uniwersytet Rzeszowski

Ewa Tuora-Schwierskott**

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

WOLNOŚĆ SUMIENIA I WYZNANIA W KONSTYTUCJI RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Wstęp

Wolność sumienia i wyznania należy do wolności i praw podstawowych o charakterze osobistym¹, a gwarancje jej przestrzegania i możliwości korzystania należą do kanonów współczesnej demokracji. Bez cienia wątpliwości uznać ją wypada za fundamentalną wartość konstytucji i ustrojów współczesnych państw demokratycznych. Jej zakres i interpretacja wywodzi się z krajowego porządku konstytucyjnego i wynika przede wszystkim z ustawy zasadniczej. Niemniej jednak są także inne czynniki wpływające na jej kształt i rozumienie. Niebagatelną rolę odgrywa w tym zakresie dorobek doktryny, w tym nie tylko polskiej, prawa międzynarodowego i europejskiego, a także działalność orzecznicza sądów ze szczególnym uwzględnieniem trybunałów konstytucyjnych, które poddają treść i wykładnię tej wolności stałemu procesowi ewolucji. W kontekście zaś jej ochrony ogromne znaczenie mają jej gwarancje, zarówno krajowe, jak i te o charakterze międzynarodowym.

Celem niniejszego opracowania pozostaje zbadanie pojęcia i zakresu wolności sumienia i wyznania na gruncie polskiego porządku konstytucyjnego oraz zweryfikowanie istnienia mechanizmów i instrumentów prawnych stanowiących gwarancje jej poszanowania zarówno na poziomie wewnętrznym, jak i ponadnarodowym. Przedmiot opracowania w szczególności obejmuje analizę treści i zakresu wolności sumienia i wyznania, wyrosłej na gruncie polskiego prawa konstytucyjnego w drodze długiego procesu jej ewolucji, która została utrwalona w obowiązującej Konstytucji RP z 1997 r., oraz skonfrontowanie jej ze standarda-

* viktorija@ur.edu.pl

** schwierskott@dpjv.de

¹ Por. S. Cebula, *Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce*, Kraków 2011, s. 29.

mi płynącymi z aktów prawa międzynarodowego i europejskiego, stanowiącymi część polskiego porządku prawnego.

1. Pojęcie oraz historyczne regulacje wolności sumienia i religii

Wolność sumienia i wyznania, niekiedy określana również mianem „wolności sumienia i religii”, „wolności religii”, „wolność myśli i przekonań”, „wolności wierzeń”, „wolności kultu”, etc. jest uważana za jedną z najstarszych znanych w literaturze wolności, w tym zarówno w doktrynie prawa konstytucyjnego, jak i myśli filozoficznej².

Wolność sumienia i religii historycznie była traktowana jako jedna wolność, gdyż od wieków średnich przyjmowano, że o sumieniu jednostki decydują jej przekonania religijne. Wolność sumienia jako odrębna wolność zaczęła się kształtować pod wpływem rozwoju myśli filozoficznej w czasach rewolucji francuskiej, przez rozwój myśli filozoficznej XIX do połowy XX w.³

Dosyć powszechne jest twierdzenie, że nowożytne rozumienie praw i wolności człowieka zostało zainicjowane w oparciu o wolność sumienia i wyznania, która historycznie jest ściśle związana z zanikiem jedności chrześcijan. Dysputę nad tą problematyką podjął jeszcze Georg Jellinek w swoim słynnym dziele *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte: ein Beitrag zur modernen Verfassungsgeschichte*⁴, w którym głosił, że prawa człowieka rozwinęły się z idei wolności sumienia i religii. Na tym etapie rozwoju praw i wolności człowieka wywodzono ją z doktryny prawa natury.

Obok wolności słowa, wolność sumienia i wyznania jest uważana za jedną z najstarszych wolności obywatelskich, które znalazły swoje umocowanie w pierwszych konstytucjach pisanych. Dotyczyło to postanowień zarówno Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki z 1787 r.⁵ oraz aktów konstytucyjnych poszczególnych kolonii amerykańskich przed ogłoszeniem Deklaracji Niepod-

² Zróżnicowanie terminologiczne, jak się wydaje, jest wynikiem tego, że wolność sumienia i wyznania kształtowała się powoli i stopniowo, podczas długotrwałych procesów historycznych i filozoficznych. Szerzej o tym zob. np. J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin–Polonia” 2012, Vol. 19, 1 SECTIO K, s. 28 i nn.; por.: M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich* [w:] *Kultura i Prawo. Materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat „Religia i wolność religijna” Unii Europejskiej*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003, s. 43–73; K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficznoprawne)* [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 435–462; M. Piechowiak, *Wolność religijna – aspekty filozoficznoprawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1994–1995, z. 3, s. 7–21.

³ E. Tuora-Schwierskott, *Pojęcie sumienia w doktrynie konstytucjonalistów niemieckich w świetle ochrony prawnej wolności sumienia i religii*, „Państwo i Prawo” 2014, z. 8, s. 96.

⁴ G. Jellinek, *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte: ein Beitrag zur modernen Verfassungsgeschichte*, Duncker & Humblot 1895, reprint VDM, Müller 2006, *passim*.

⁵ Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki z dnia 17 września 1787 r. [w:] *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki*, tłum. i wstęp A. Pułło, Warszawa 2002.

ległości⁶, jak i polskiej Konstytucji z 3 maja 1791 r.⁷ Postanowienia tej ostatniej zapewniały ochronę i „pokój w wierze i opiekę rządową” dla „wszelkich obrządków i religii w krajach polskich”⁸.

Wolność sumienia zaczęła stanowić definitywnie odrębną wolność od chwili powstania Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka Narodów Zjednoczonych z dnia 10 grudnia 1948 r.⁹ Wolność sumienia bowiem to wolność jednostki do wyboru systemu wartości, który może opierać się na religii, jak i na systemach filozoficznych lub innych przekonaniach¹⁰.

W XX-wiecznej doktrynie polskiego prawa konstytucyjnego, w oparciu o terminologię przyjętą w Konstytucji z dnia 17 marca 1921 r.¹¹, utrwaliło się pojęcie „wolności sumienia i wyznania”. W Konstytucji marcowej wolności tej poświęcono aż siedem odrębnych artykułów, gwarantując ją wszystkim obywatelom¹² i jednocześnie ustanawiając zakaz przymusu uczestnictwa w czynnościach i obrządkach religijnych¹³. Kolejny element składający się na wolność sumienia i wyznania na gruncie tej ustawy zasadniczej stanowiła wolność związków religijnych, która w postanowieniach artykułów 113 do 116 Konstytucji z 1921 r. gwarantowała samodzielność związkom religijnym uznanym przez państwo. Jednakże art. 114 wyraźnie stanowił, że „wyznanie rzymsko-katolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmuje w Państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań”, co z pewnością stanowiło określone ograniczenie wolności związków wyznaniowych w porównaniu z liberalnymi i ogólnymi postanowieniami Konstytucji 3 maja. Artykuł 112 Konstytucji marcowej zawierał również inne bardzo istotne postanowienie, a mianowicie: „wszyscy mieszkańcy Państwa Polskiego mają prawo wolnego wyznania zarówno publicz-

⁶ E. Schwierskott-Matheson, *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych, na przykładzie regulacji Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki, Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka oraz orzecznictwa sądów tych krajów oraz ETPCz*, Regensburg 2013, s. 174 i nn.

⁷ Ustawa Rządowa z dnia 3 maja 1791 r. [w:] *Konstytucje w Polsce: 1791–1990*, wybór i oprac. T. Kołodziejczyk, M. Pomianowska, Warszawa 1990.

⁸ *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 r.*, red. J. Boć, Wrocław 1998, s. 103.

⁹ <http://www.bb.po.gov.pl/Prawa/PNZ/PDPCZ.pdf> [dostęp: 15.02.2018].

¹⁰ Przełomowe dla jej znaczenia stało się orzeczenie Federalnego Trybunału Konstytucyjnego, który stwierdził, że decyzja sumienia to każda poważna decyzja jednostki opierająca się na kategoriach „dobra” i „zła”, którą jednostka uznaje w określonych okolicznościach za wiążącą i bezwarunkowo zobowiązującą, tak że każde postępowanie niezgodne z jej nakazem prowadziłyby do powstania poważnego dyskomfortu psychicznego u jednostki („Als Gewissensentscheidung ist jede ernste, sittliche, d.h. an der Kategorien ‚Gut‘ und ‚Boese‘ orientierte Entscheidung anzusehen, die der Einzelnen in einer bestimmten Lage als fuer sich bindend und unbedingt verpflichtend innerlich erfahert, als das er gegen sie nicht ohne ernste Gewissensnot handeln koennte”), BVerfGE 12, s. 45 (55).

¹¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. [w:] *Konstytucje w Polsce...*

¹² Art. 111 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. stanowił: „wszystkim obywatelom poręcza się wolność sumienia i wyznania. Żaden obywatel nie może być z powodu swego wyznania i przekonań religijnych ograniczony w prawach, przysługujących innym obywatelom [...]”.

¹³ Art. 112 zdanie 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r.

nie jak prywatnie swej wiary i wykonywania przepisów swej religii lub obrządku, o ile nie sprzeciwia się to porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej”, stanowiąc jednocześnie o ograniczeniach tejże wolności.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 kwietnia 1935 r.¹⁴ poświęciła wolności sumienia i wyznania niewiele uwagi. Jedyne w art. 5 ust. 2 stwierdzono krótko, że „państwo zapewnia obywatelom możliwość rozwoju ich wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeczeń”.

Równie lakonicznie problematykę tę potraktowano w Konstytucji z 1952 r.¹⁵ Przepisy art. 70 zawierały gwarancje rozdziału Kościoła od państwa¹⁶ oraz wolności sumienia i wyznania dla wszystkich obywateli¹⁷, a także zakaz przymusu do obrządków i czynności religijnych.

2. Regulacja wolności sumienia i religii w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r.

Na gruncie obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.¹⁸ ustrojodawca odszedł od pojęcia „wolności sumienia i wyznania” na rzecz przyjęcia nieco odmiennej nomenklatury i zastosował termin „wolność sumienia i religii”. Pomijając rozważania odnoszące się do przyczyn takiego stanu rzeczy i ich różnorodnej proveniencji¹⁹, warto zaznaczyć to, że wolność sumienia i religii w obecnie obowiązującej ustawie zasadniczej została unormowana w kilku przepisach prawnych. Przede wszystkim został jej poświęcony dosyć obszerny art. 53 w katalogu praw i wolności osobistych, który znalazł się w roz-

¹⁴ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 kwietnia 1935 r. [w:] *Konstytucje w Polsce...*

¹⁵ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r. (Dz. U. Nr 33, poz. 232).

¹⁶ Art. 70 ust. 2: „Kościół jest oddzielony od państwa”.

¹⁷ Art. 70 ust. 1: „Rzeczypospolita Polska zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania”.

¹⁸ Dz. U. Nr 78, poz. 483, ze zm.

¹⁹ Kwestia ta, choć nie stanowi zasadniczo przedmiotu niniejszego opracowania, niemniej pozostaje dosyć interesującym zagadnieniem samym w sobie. W literaturze brak jest jednolitego stanowiska na temat tego, z jakiego powodu dotychczas utrwalone w doktrynie określenie „wolności sumienia i wyznania” wyparł termin „wolność sumienia i religii”, którego ustrojodawca użył w tekście Konstytucji z 1997 r. Te podzielone stanowiska są argumentowane przez różnych autorów – zarówno konstytucjonalistów, jak i ekspertów z zakresu prawa wyznaniowego. Kompetentnie piszą o tym: J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia...*, s. 29 i nn.; por.: M. Winiarczyk-Kossakowska, *Wolność sumienia i religii*, „*Studia Prawnicze*” 2001, z. 1 (147), s. 27 i nn.; J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 77. Dogłębnie problematykę różnic występujących w tych pojęciach bada M. Pietrzak, *Demokratyczne świeckie państwo prawne*, Warszawa 1999, s. 281 i nn.; tenże, *Stosunki państwo – Kościół w nowej Konstytucji*, „*Państwo i Prawo*” 1997, z. 11–12, s. 184; por. J. Szymanek, *Stosunki wyznaniowe we współczesnej Polsce (elementy prawa i praktyki)* [w:] *Polska w Unii Europejskiej a stosunki wyznaniowe*, red. C. Janik, Toruń 2005, s. 88; K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w Rzeczypospolitej Polskiej (założenia filozoficzno-prawne)* [w:] *Prawa i wolności...*, s. 436; Z. Łyko, *Wolność sumienia i wyznania w relacji: człowiek – kościoły – państwo* [w:] *Podstawowe prawa jednostki i ich ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 85; również H. Misztal, *Wolność religijna* [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, Lublin 2000, s. 211 i nn.; W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej. Komentarz*, Kraków 2000, s. 53; o zróżnicowaniu terminologicznym zob. również A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 62.

dziale II „Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela”. Ponadto ważny element wykładni i rozumienia tego postanowienia stanowi treść art. 25 ust. 2 Konstytucji RP, zawierający konstytucyjną zasadę określającą stosunek państwa do kościołów i związków wyznaniowych, w związku z którym należy rozpatrywać art. 53. Niemniej istotny wydaje się również art. 48 w kontekście wolności sumienia i religii dzieci.

Na mocy art. 25 ust. 1 „kościóły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione”. Oznacza to, że żaden z kościołów i związków wyznaniowych nie cieszy się pozycją uprzywilejowaną w państwie²⁰. Zgodnie art. 25 ust. 2 „władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym”. W myśl art. 25 ust. 3 „stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego”. Ponadto, zgodnie z art. 25 ust. 3 i 4, stosunki między państwem a Kościołem Katolickim określa umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską (konkordat) i ustawy, zaś z pozostałymi kościołami i związkami wyznaniowymi stosunki te określone są w drodze ustaw uchwalonych na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich właściwymi przedstawicielami.

Z powyższych postanowień wyraźnie wynika co najmniej kilka aspektów, czy też elementów naczelnej zasady konstytucyjnej odnoszącej się do relacji między państwem a kościołami i związkami wyznaniowymi, które bezpośrednio wpływają na rozumienie wolności sumienia i religii, określonej dalej w art. 53, mianowicie: zasada równouprawnienia kościołów i innych związków wyznaniowych; zasada bezstronności władz publicznych w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych; zasada swobodnego wyrażania tych przekonań w życiu publicznym; zasada autonomii i wzajemnej niezależności państwa oraz kościołów i innych związków wyznaniowych; zasada współdziałania państwa oraz kościołów i związków wyznaniowych dla dobra człowieka i dobra wspólnego; zasada konkordatowo-ustawowej formy regulacji stosunków między Polską a Kościołem Katolickim; zasada ustawowej formy regulacji stosunków między państwem a innymi kościołami i związkami wyznaniowymi²¹.

Dla określenia przedmiotowego zakresu pojęcia wolności sumienia i religii na gruncie obowiązującej ustawy zasadniczej fundamentalne znaczenie ma treść art. 53²². Zgodnie z postanowieniem jego ust. 1 każdej jednostce gwarantuje się

²⁰ L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2015, s. 67.

²¹ Kompetentnie pisze o tym M. Grzybowski, *Zasady określające stosunek państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych* [w:] *Prawo konstytucyjne*, Białystok 2009, s. 84 i nn.

²² Dogłębnie tę problematykę analizują J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia...*, s. 49 i nn.; por. P. Sarnecki, *Komentarz do art. 53 Konstytucji* [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polski. Komentarz*, red. L. Garlicki, t. 3, Warszawa 2003, s. 5.

wolność sumienia i religii. Dalsze postanowienia tegoż artykułu uszczegóławiają powyższy przepis, tym samym określając zakres tego pojęcia. Mianowicie, zgodnie z ust. 2 „wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują”. Na mocy art. 53 ust. 6 i 7 nikogo nie można zmusić do uczestniczenia lub nieuczestniczenia w praktykach religijnych, a organy władzy publicznej nie mogą nikogo zobowiązać do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania.

Jak widać, wyłaniają się tutaj takie aspekty o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym tej wolności, jak: wolność wyboru kwestii wyznawania i przyjmowania określonego wyznania (szczególną gwarancją pozostaje tutaj np. prawo odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania religijne, unormowane w art. 85 ust. 2 Konstytucji); swoboda jej uzewnętrzniania lub nieupubliczniania, zarówno indywidualnie, jak i zbiorowo; swoboda posiadania świątyń i innych miejsc kultu oraz korzystania z nich w celu praktykowania religii, odprawiania modlitw, uczestniczenia w obrzędach, a także jej nauczania (wartym podkreślenia jest nie tylko aspekt pozytywny, ale też negatywny, polegający na zakazie zmuszania do uczestniczenia lub nieuczestniczenia w praktykach religijnych); prawo wierzących do korzystania z posług religijnych (szczególnie istotne wydaje się to być w przypadku osób pozostających w szczególnym stosunku podległości, jak np. uczniów, żołnierzy, więźniów)²³.

Na mocy art. 53 ust. 3 oraz art. 48 ust. 1 rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom²⁴ wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania. Religia Kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób.

Przepisy konstytucyjne zostały doprecyzowane w sposób bardziej szczegółowy w ustawach wyznaniowych. Zasadnicze znaczenia ma tutaj jednak przede wszystkim ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania²⁵, która wyraźnie podkreśla rozdział Kościoła od państwa, uznając jego świecki charakter²⁶,

²³ L. Garlicki, *Polskie prawo...*, s. 108.

²⁴ O podmiotowości dziecka w świetle wolności sumienia i wyznania zob. I. Lach, *Dziecko jako podmiot wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2016, *passim*.

²⁵ Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (tekst jedn.: Dz. U. z 2017 r., poz. 1153).

²⁶ M. Pietrzak, *Demokratyczne, świeckie...*, s. 180 i nn.

gdyż jedynie państwo uwolnione od wpływów określonych poglądów religijnych i światopoglądowych może w pełni zagwarantować swoim obywatelom bezstronne i równe traktowanie²⁷. Ustawa ta uszczegóławia treść wolności sumienia i religii nadaną postanowieniami ustawy zasadniczej. Co ciekawe, używa tutaj, znanego i dobrze utrwalonego przed 1989 r. w doktrynie prawa konstytucyjnego, pojęcia „wolności sumienia i wyznania”, które w dziale 1 rozwija. Nadaje również bardziej szczegółową treść przepisom dotyczącym stosunku państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych, ich działalności, procedurze rejestrowania oraz regulacji spraw majątkowych niektórych kościołów.

Warto też podkreślić, że wolność sumienia i religii ma charakter prawa podmiotowego i w tym sensie przysługuje każdej jednostce niezależnie od jej obywatelstwa, miejsca zamieszkania, pobytu, płci, rasy, wykształcenia i wieku. Ma również charakter osobisty, tzn. zaliczana jest do grupy wolności i praw o charakterze osobistym, gdyż korzystanie z niej jest ściśle związane z osobowością człowieka, a uznanie i poszanowanie przez państwo i społeczeństwo obydwu tych wolności wynika z obowiązku ochrony godności ludzkiej²⁸.

3. Ograniczenia wolności sumienia i religii

Wolność sumienia i wyznania nie jest wolnością o charakterze absolutnym, stąd podlega ona pewnym ograniczeniom. Przesłanki jej ograniczenia zawiera art. 31 ust. 3 oraz art. 53 ust. 5 Konstytucji. Mogą one zatem być ustanawiane „tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób”. Postanowienie to powtarza dosłownie przepis art. 53 ust. 5, co wyraźnie zakreśla granice korzystania z tej wolności. Należy tu zwrócić uwagę, że ograniczenie wolności sumienia i wyznania następuje nie tylko ze względów porządku publicznego, ale także wówczas, gdy wykonywanie tego prawa mogłoby naruszyć wolności i prawa innych jednostek. Przepis ten ma ogromne znaczenie i wskazuje wyraźnie na fakt, że nie można powoływać się na wolność sumienia i wyznania bez odniesienia do praw innych osób: nikt nie może także być konfrontowany z manifestacją przekonań innych osób w sposób naruszający jego prawa²⁹. W przypadku zaistnienia konfliktu pomiędzy nakazem religijnym a państwowym, jednostka musi dostosować się do nakazu państwa³⁰.

Dalsze ograniczenia wolności sumienia i wyznania znajdują się również w rzeczonym już art. 53 ust. 6, zgodnie z którym nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych. Konstytucyjne

²⁷ Tamże; także L. Garlicki, *Polskie prawo...*, s. 108.

²⁸ Zob. J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia...*, s. 40 i nn.

²⁹ Por. M. Pietrzak, *Demokratyczne, świeckie...*, s. 179 i nn.; również *Konstytucje Rzeczypospolitej...*, s. 104.

³⁰ Zob. M. Pietrzak, *Demokratyczne, świeckie...*, s. 179.

ograniczenie tej wolności stanowi także, przewidziane we wspomnianym art. 53 ust. 7, prawo do milczenia w sprawach ujawniania swoich poglądów religijnych, na mocy którego nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania³¹.

4. Wpływ aktów prawa międzynarodowego i europejskiego oraz orzecznictwa na zakres wolności sumienia i wyznania w polskim porządku prawnym

Wolności sumienia i wyznania w polskim porządku prawnym nie można rozpatrywać bez powiązania z aktami prawa międzynarodowego i europejskiego, stanowiącymi jego integralną część, wolność ta bowiem została uregulowana w wielu międzynarodowych dokumentach i aktach prawnych, z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka Narodów Zjednoczonych z dnia 10 grudnia 1948 r. – rezolucją 217 A (III) Zgromadzenia Ogólnego ONZ na czele. Poza tym do najważniejszych aktów prawnych i dokumentów o charakterze uniwersalnym, gwarantujących wolność sumienia i wyznania, należy zaliczyć: Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r. (szczególnie art. 18)³², deklarację w sprawie eliminacji wszelkich form nietolerancji i dyskryminacji opartych na religii lub przekonaniach z dnia 25 listopada 1981 r.³³, deklarację praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych – rezolucję Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 47/135 z dnia 10 grudnia 1992 r.³⁴ oraz akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy z dnia 1 sierpnia 1975 r.³⁵ Szczególne znaczenie w katalogu europejskich konwencji międzynarodowych obowiązujących Polskę ma Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r. (szczególnie art. 9)³⁶, wraz z protokołami dodatkowymi, na poziomie unijnym zaś – Karta Praw Podstawowych (szczególnie art. 10)³⁷.

Dyskusje toczące się podczas powstania tekstu najstarszego z wyżej wspomnianych aktów, czyli Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka Narodów Zjednoczonych, doprowadziła do utworzenia regulacji prawnej wolności sumienia i wyznania, która została zasadniczo powtórzona w późniejszych aktach prawnych. Tekst Powszechnej Deklaracji reguluje prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania w art. 18 w sposób następujący: „Każdy człowiek ma prawo wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje swobodę zmiany wyznania lub wiary oraz swobodę głoszenia swego wyznania lub wiary bądź indywidualnie,

³¹ Por. L. Garlicki, *Polskie prawo...*, s. 108.

³² Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.

³³ <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1981.html> [dostęp: 15.02.2018].

³⁴ https://www.spoleczenstwoobywatelskie.gov.pl/sites/default/files/deklaracja_praw_osob_nalezacych_do_mniejszosci.pdf [dostęp: 15.02.2018].

³⁵ Dz. U. z 1992 r. Nr 14, poz. 56.

³⁶ Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

³⁷ Dz. Urz. UE C 83/389 z 30.03.2010.

bądź wspólnie z innymi ludźmi, publicznie i prywatnie, poprzez nauczanie, praktykowanie, uprawianie kultu i praktyk religijnych”³⁸.

Także postanowienia aktów europejskich oraz postanowienia Konstytucji RP z 1997 r. skorzystały z tego dorobku.

W myśl art. 18 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania albo przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania, indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. W aspekcie negatywnym nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru, co zarazem stanowi ograniczenie tej wolności. Przepis ten również wprowadza ograniczenie uzewnętrzniania wolności wyznania lub przekonań, któremu może ona podlegać jedynie na mocy ustawy i w razie konieczności służącej ochronie bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób. Ponadto pakt nakłada na państwa-strony obowiązek poszanowania wolności rodziców lub opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami.

Podobne regulacje znajdują się w art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, zgodnie z którym każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Regulacja wolności sumienia i wyznania zawarta w art. 10 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej stanowi: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach”.

Jak widać z powyższego, wolność sumienia i wyznania ma kilka form, stale powtarzających się we wszystkich międzynarodowych deklaracjach i aktach prawnych. W oparciu o ten dorobek prawa międzynarodowego doktryna uznaje

³⁸ „Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief in teaching, practice, worship and observance”.

zatem kilka form wolności sumienia i wyznania. Ochronie prawnej podlega: nauczanie, praktykowanie, manifestowanie (*teaching, practice and observance*) – pojedynczo lub w grupie – oraz wolność zmiany religii lub przekonań, a także wolność jej uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi³⁹.

Każda jednostka ma prawo do posiadania i zmiany religii lub światopoglądu⁴⁰ oraz do dowolnego przyjmowania poglądów światopoglądowych i religijnych oraz do ich zmiany. Wolność ta obejmuje również prawo do wystąpienia z Kościoła oraz braku przynależności do jakiegokolwiek religii⁴¹. Ochronie prawnej podlegają poglądy jednostki wynikające z jej przekonań filozoficznych, społecznych, politycznych lub religijnych, co oznacza, że ochroną tą objęte są zarówno poglądy o charakterze religijnym, jak i światopoglądowym⁴².

Jednostka ma także prawo do manifestacji swoich poglądów religijnych i światopoglądowych, które nie może zostać ograniczone przez organy państwowe. Jest to prawo indywidualne, przysługujące jedynie jednostkom, a nie podmiotom zbiorowym (np. szpitalom, organom państwowym itp.)⁴³. Manifestacja poglądów światopoglądowych i religijnych może następować prywatnie, w zaciszu domostwa lub też publicznie. Chodzi tu o wolność jednostki do wyrażania swoich poglądów, które jest ograniczone przez zakaz narzucania swoich poglądów innym (tzw. molestowanie religijne), gdyż właśnie „molestowanie” może okazać się nadużyciem tej wolności⁴⁴.

Zarówno akty prawa międzynarodowego i europejskiego, jak i przepisy Konstytucji RP przewidują następujące formy korzystania z wolności sumienia i wyznania: uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. Przez uprawianie kultu należy rozumieć odprawianie mszy i obrządków religijnych. Nauczanie odbywa się w formie prowadzenia lekcji religii oraz katechezy, ale także wolności do głoszenia swojej religii i przekonywania do niej innych. Praktykowanie i czynności rytualne mają charakter czynności religijnych i obejmują wszelkiego typu zwyczaje religijne. Zaliczyć tu należy takie czynności, jak: modlitwa, celebrowanie świąt religijnych, obrządki pogrzebowe, ślubne czy rozwodowe, pielgrzymki, post oraz posiadanie i korzystanie z przedmiotów o charakterze religijnym⁴⁵. Na wolność sumienia i religii nie można powołać się tam, gdzie wol-

³⁹ Por. J. Abr. Frowein, W. Peukert, *Europäische Menschenrechtskonvention, EMRK-Kommentar*, Kehl am Rein –Straßburg–Arlington 2009, s. 369, 373 i nn.

⁴⁰ K.J. Partsch, *Religions- und Weltanschauungsfreiheit als Menschenrecht. Die Erklärung der Vereinten Nationen über die Beseitigung aller Formen von Intoleranz und Diskriminierung aufgrund der Religion oder der Weltanschauung* [w:] *Vereinte Nationen* 30, New York 1982, s. 83.

⁴¹ F. Matscher, *Gewissensfreiheit; internationalrechtliche Aspekte*, Kehl am Rein–Straßburg–Arlington 1990, s. 58.

⁴² L. Garlicki, *Polskie prawo...*, s. 108–109.

⁴³ J. Abr. Frowein, W. Peukert, *Europäische...*, s. 375–377.

⁴⁴ Tamże, s. 376–379.

⁴⁵ Por. O. Kimminich, *Religionsfreiheit als Menschenrecht*, Grünewald–Mainz, 1990, s. 93.

ność ta napotyka na granice wyznaczone przez postanowienia ustawy zasadniczej wynikające z konstytucyjnego systemu wartości⁴⁶.

Dla rozumienia zakresu i wykładni pojęcia wolności sumienia i wyznania na gruncie obowiązującej ustawy zasadniczej istotne znaczenie ma działalność sądów w zakresie orzekania, w tym zarówno krajowych, jak i międzynarodowych⁴⁷. Szczególnie należy tutaj wyeksponować działalność orzeczniczą Trybunału Konstytucyjnego⁴⁸, która w dużej mierze uzupełnia tekst obowiązującej ustawy zasadniczej względem rozumienia wolności sumienia i religii, wypełniając jej luki tak, by dało się z niej wyprowadzić wszystkie treści dyktowane przez standardy współczesnego państwa demokratycznego i tym samym nadając jej wciąż pełniejszy i nieco odmienny zakres.

Judykaturę dotyczącą wolności sumienia i wyznania można podzielić na kilka grup. Najważniejsze z nich to orzecznictwo dotyczące konfliktów sumienia i religii w miejscu pracy, obecności przedmiotów kultu religijnego w miejscach publicznych, nauki religii w szkołach publicznych, zabiegów medycznych, odmowy leczenia ze względów religijnych, ubioru religijnego, uboju rytualnego oraz korzystania ze środków odurzających ze względów religijnych. Odmowa służby wojskowej ze względów religijnych nie ma obecnie tak dużego znaczenia, jak było to jeszcze w latach 90. ubiegłego stulecia.

Analiza całego orzecznictwa powstałego na tle wolności sumienia i religii nie stanowi celu ani przedmiotu niniejszego opracowania, m.in. z uwagi na obszerność i złożoność jego materii. Warto natomiast w tym miejscu zaznaczyć, że orzecznictwo takich państw, jak USA, Niemcy czy innych krajów członkowskich Unii Europejskiej (np. na tle konfliktów dotyczących poglądów religijnych i światopoglądowych w miejscu pracy, zabiegów medycznych, w tym przerywania ciąży, odmowy szczepienia dzieci, wykonywania zabiegów ratujących życie na osobach, które takowych odmawiają ze względów religijnych, etc.) jest znacznie bardziej rozwinięte, nowoczesne i dynamiczne, gdyż sądy tych państw podejmują się wyzwania rozstrzygania bardzo kontrowersyjnych konfliktów i spraw na tle korzystania z wolności sumienia i wyznania w jej bardzo różnorodnych i drażliwych aspektach, podczas gdy dorobek polskich sądów w porównaniu z nimi, choć dosyć obszerny, lecz wciąż jest bardzo skromny.

⁴⁶ K. Schmidt-Bleibtreu, *Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, Neuwied 1983, s. 233.

⁴⁷ O orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w zakresie wolności myśli, sumienia i wyznania zob. J. Bartoszewicz, *Wolność myśli, sumienia i wyznania w Polsce w świetle orzecznictwa strasburskiego*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarne” 2012, nr 3, s. 55–72; por. J. Murdoch, *Ochrona prawa do wolności sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji i Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Strasburg 2012, passim.

⁴⁸ Zob. np. wyrok TK z dnia 7 października 2015 r., K12/14; por. E. Tuora-Schwierskott, *Pojęcie sumienia...*, s. 96.

Uwagi końcowe

Wolność sumienia i wyznania stanowi jedną z najstarszych oraz najważniejszych i najdonioślejszych wolności osobistych, jaka rozwinęła się i mocno ugruntowała w doktrynie polskiego prawa konstytucyjnego. Wpływ na utrwaloną w tym zakresie terminologię, choć jest ona w światowej literaturze z zakresu prawa konstytucyjnego, historii i filozofii oraz w dorobku normatywnym bardzo zróżnicowana, wywarła pierwsza pełna XX-wieczna niepodległa Konstytucja Polski – marcowa z 1921 r. Warto zaznaczyć, że mimo to obowiązująca ustawa zasadnicza nieco zmodyfikowała nomenklaturę, przyjmując pojęcie „wolności sumienia i religii”. Natomiast na jej aktualny zakres największy wpływ, jak się wydaje, miał dorobek nie tylko doktryny polskiego prawa konstytucyjnego w tym zakresie, ale także najlepsze dzieła powstałe w literaturze innych państw europejskich, a także, a może przede wszystkim, jej współczesną treść wypełniły regulacje utworzone przez społeczność międzynarodową w wymiarze zarówno uniwersalnym, jak i europejskim. Wolność sumienia i wyznania nie ma charakteru absolutnego, stąd podlega ona ograniczeniom w stopniu wynikającym z przestrzegania zasady demokratycznego państwa prawnego i w oparciu o przesłanki dla niego właściwe, z zachowaniem zasady proporcjonalności oraz przy pełnym poszanowaniu wolności i praw innych osób. Nie należy również nie doceniać oddziaływania, jakie daje się odnotować w rozumieniu tej wolności w orzecznictwie sądów krajowych i międzynarodowych, które wskazuje kierunki wykładni i sposoby jej interpretacji. Najistotniejszą zaś rolę w tym zakresie bez wątpienia odgrywa Trybunał Konstytucyjny.

Viktoria Serzhanova, Ewa Tuora-Schwierskott

FREEDOM OF CONSCIENCE AND CONFESSION IN THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF POLAND

Freedom of conscience and confession is one of the fundamental personal freedoms and rights in the catalogues of modern constitutions. The possibilities of its usage and guarantees belong to the canons of contemporary democracy. Without any doubt, it is a significant value of the constitutions and political systems of modern democratic states. Its concept and scope derive, first and foremost, from the output of the doctrine, international and European law, as well as the judicature of national, international and supranational courts, including constitutional tribunals, which role in this matter is hard to overestimate. The paper aims at analyzing the notion of the freedom of conscience and religion which has been conceptualized in the Polish basic law under the influence of the constitutional law doctrine, as well as the highest international, supranational and judicial standards.